

Dilçilik

Quzanlı etnotoponimi

Möhsün Nağısoylu

Akademik

İsmayıl Kazımov

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

Annotasiya. Quzanlı haqqında həm elmi və həm də xalq etimologiyası çoxdur. Quzanlının tam adı Sarıcalı-Quzanlıdır. Kənd Qarabağda yaşamış böyük bir türk tayfasının adı ilə bu cür adlandırılmışdır. XX əsrin ikinci yarısında Sofulu, Sarıcalı (Cır Sarıcadlı), Çaylı kəndləri Quzanlıya köçürülüb. Quzanlıda vaxtı ilə *Şahvəlibəyli*, *Birinci Quzanlı*, *İkinci Quzanlı*, *Ana Quzanlı*, *Bala Quzanlı*, *Çaylı Quzanlı*, *Məmmədli* və «Kommunist» adlanan məhəllələr mövcud olub.

Kuzan\Quzan tayfaları VI-VII əsrlərdə Dərbəndə qədər uzanan Qərbi Türk xaqanlığında yaşamışlar. Dağlıq Altaydan *tuba* tayfasının bir qolu indi də *kuzən* adlanır. Dədə Qorqud dastanlarında *Quzan* şəxs adıdır.

Bu tayfalar əsasında Üçoquz, dokuzoquz, onok (on tayfa), onoqur (on oğuz), on tayfa, ururqur (otuz oquz) tayfaları da yaranmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, Quzan etnoqrafik toponimlərdəndir. Bu cür etnotoponimlərin əmələ gəlməsi tarixi əslində xalqımızın təşəkkülü, milli mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələrinin yaranması ilə sıx bağlıdır.

Biz Quzanlı toponiminin etnik əsasları kimi, *uz-quz-oğuz* variantlarını qəbul edirik.

Açar sözlər: Quzanlı, etnotoponim, Kuzan tayfası, Oğuz tayfası, qaqaüz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.09.2021; qəbul edilib – 16.09.2021

Guzanlı ethnotoponym

Mohsun Naghisoylu

Academician

Ismayil Kazimov

Doctor of Philological Sciences

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

Abstract. There are many scientific and folk etymologies about Guzanly. Guzanly's full name is Sarijaly-Guzanly. It was named by the name of great Turkic tribe who lived in the village of Karabakh. In the second half of the 19th century the villages such as *Sofulu*, *Sarijaly* (*Jir Sarijadly*), *Chayli* were moved to Guzanly. In the days of old there were settlements called *Shahvelibeyli*, *Birinji Guzanly*, *İkinji Guzanly*, *Mammadli* and "Communist".

Kuzan/Guzan tribes lived in Western Turkic Khaganate extended to Derbent in the VI-VII centuries. One branch of *Tuba* tribe from Mountain Altai is called *Kuzen*. *Guzan* is the name of person in Dede Gorgud saga.

The tribes of Uchoghuz, Dokuzoghuz, Onok (ten tribes), Onogur (ten Oghuzs), ten tribes, Ururgur (thirty oghuz) were formed based on these tribes.

In the study it is noted that Quzan is one of the ethnographic toponyms. The history of the formation of such ethnotoponyms is closely connected with the formation of our nation and the emergence of different areas of our national culture.

Keywords: Guzanly, ethnotoponym, Kuzan tribe, Oghuz tribe, the Gagauz

Article history: received – 03.09.2021; accepted – 16.09.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan ərazisində bir çox toponimlər, yaşayış məntəqələrinin adları qəbilə, tayfa, nəsil, tirə, etnik qrup və s.-dən törəmişdir. Belələri Azərbaycan toponimik sistemində geniş yayılmışdır.

Xalqların tarixi mürəkkəb proseslərlə zəngindir. Həmin tarixi proseslərdə qədim adların unudulması, dəyişikliyə uğraması, həmçinin də tamamilə dəyişdirilməsi də mümkün hadisələrdən sayılır. Hər unudulmuş ad unudulmuş keç-

miş, hər dəyişdirilmiş ad isə təhrif olunmuş tarixdir. Ona görə də xalqımızın tarixi keçmişinə aid bir sıra maraqlı cəhətləri öyrənməkdən ötrü etnotoponimlərin də mənşəyini, tərkib və strukturunu, bir sözlə, inkişaf tarixini aşkarlamaq bu günün zəruri tələblərindən olmalıdır.

Quzanlı etnotoponiminin izi ilə yuxarıda sadalanan xüsusiyyətləri öyrənməyə cəhd göstərmişik.

Əsas hissə / Main Part

Ağdam rayonunun məxsus Quzanlı qəsəbəsi cəbhə bölgəsində yerləşir. Ağdam şəhərinin işğalından sonra Quzanlı qəsəbəsi rayon mərkəzini əvəz etmişdir. Bu kənd rayonun ən sıx olan bələdiyyəsidir. 13002 əhalisi var. Bələdiyyə Quzanlı, Birinci Quzanlı, Eyvazlı, Çullu və İmamqulubəyli kəndlərini özündə birləşdirir.

22 may 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qərara alır: Azərbaycan Respublikası Ağdam rayonunun inzibati ərazi bölgüsündə aşağıdakı dəyişikliklər edilsin: İmamqulubəyli və Çullu kəndləri Quzanlı kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, İmamqulubəyli kəndi mərkəz olmaqla, İmamqulubəyli kənd inzibati ərazi dairəsi yaradılsın. Quzanlı kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindəki Quzanlı kəndinə qəsəbə statusu verilsin, Quzanlı kənd inzibati ərazi dairəsi Quzanlı qəsəbə inzibati ərazi dairəsi hesab edilsin. (İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti)

Quzanlı haqqında həm elmi, həm də xalq etimologiyası çoxdur. Quzanlının tam adı Sarıcalı-Quzanlıdır. Kənd Qarabağda yaşamış böyük bir türk tayfasının adı ilə bu cür adlandırılmış-

dır. XX əsrin ikinci yarısında Sofulu, Sarıcalı (Cır Sarıcalı), Çaylı kəndləri Quzanlıya köçürülüb. Quzanlıda vaxtı ilə *Şahvəlibəyli, Birinci Quzanlı, İkinci Quzanlı, Ana Quzanlı, Bala Quzanlı, Çaylı Quzanlı, Məmmədli* və “Kommunist” adlanan məhəllələr mövcud olub.

Quzanlı adının əvvəlindəki sözlər bu kəndləri bir-birindən fərqləndirir. “Bütün bunlar göstərir ki, təkrarlanan coğrafi adların böyük bir qisminə *keçici fərqləndirici əlamətlər* əlavə etməklə, ümumi toponimik sistemdə fəaliyyəti təmin olunur. Lakin Azərbaycan toponimlər sistemində, xüsusilə makro və mikroareallarda belə bir çətinliyin qarşısını almaq (şübhəsiz ki, göstərilən təkrarlanan adların ümumi sistemə tabe edilməsi çox çətin yolla aparılır) və bir çox toponimlərin təkrarlanmasına yol verməmək məqsədilə digər üsuldən – onlara sabit fərqləndirici əlamətlər əlavə etmək üsulundan daha geniş istifadə edilir. Sabit (daimi, dəyişməyən) fərqləndirici əlamətlər, ilk növbədə, makro və mikroareallarda rast gəlinən təkrarlanmanın qarşısını almağa və bununla da həm göstərilən areallar daxilində, həm də ümumi toponimik

sistemdə daha geniş fəaliyyətini təmin etməyə xidmət edən ən qısa və yığcam üsuldur” [8, s.101].

Quzanlı etnotoponimində də fərqləndirici sabit əlamətlər (*Birinci, İkinci, Ana, Bala, Çaylı* və s.) işlənmə yerinə görə seçilir. Bu yolla kəndin adı diferensiallaşır. Bu fərqlilik həmin toponimik yarusu başqa yaruslardan xeyli dərəcədə ayırır və belələrinə başqa yöndə yanaşmaq lazım gəlir. İ.A.Vorobevanın təbirincə desək, «bu qanuna uyğun hal çox zaman onların əhatəli funksional xarakterini çətinləşdirir, eyni zamanda mürəkkəbləşdirir və bəzən hətta ayrı-ayrı makroareallarda belə dolaşıqlığa gətirib çıxarır. Məhz belə bir çətinlikdən “yaxa qurtarma”, ona yol verməmək məqsədilə makro və mikroareallarda onların bir çoxu müəyyən fərqləndirici elementlərlə bir-birindən ayrılaraq təkləndirilir. Bu cəhət bir semantik (eynisemantik və qarışıq semantik) cərgəli fərqləndirici xüsusiyyətlərə əsaslanır [13, s.218].

Quzanlı etnotoponiminə gəldikdə, bu yaşayış məntəqəsinin yerləşmə həcmi və böyüklüyü (ana, bala), sayı (birinci, ikinci), kəndin salınma ardıcılığı fərq üçün əsas sayılmışdır.

“Keçmişdə Quzanlı kəndlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün Birinci Quzanlı, İkinci Quzanlı, Çaylı Quzanlı və Sarıcalı Quzanlı adlarından istifadə etmişlər.

Kuzan\Quzan tayfaları VI-VII əsrlərdə Dərbəndə qədər uzanan Qərbi Türk xaqanlığında yaşamışlar. Dağlıq Altaydan *tuba* tayfasının bir qolu indi də *kuzən* adlanır. Dədə Qorqud dastanlarında *Quzan* şəxs adıdır” [4, s.78].

1593-cü ilin məlumatına görə, Quzanlı tayfası Bərdə mahalının Sır nahiyyəsində yaşayırdı. Mənşəcə XI əsrdə Altaydan Cənubi Avropa-ya qədər geniş bir ərazini əhatə etmiş, Türk xanlığının əsasını qoymuş və mənbələrdə adı Kuzan\Kuzen kimi qeyd olunmuş tayfa adı ilə əlaqədardır. Ehtimal ki, XIII əsrdə Mil düzündə Beyləqan rayonu yaxınlığında adıçəkilən Kızan\Xızan qalası da bu tayfanın adı ilə bağlıdır. Kənddə Dəlləkoğlu, Məmmədlilər, Mollahüseynli, Kərbəlayı Abdulla, Əmrahovlar, Çaylı, Allahverənli, Sudhalacı və başqa nəsilər yaşayırlar.

İndi Quzanlıda 18 minə qədər əhali məskunlaşmışdır.

Qafqaz təqvimində bu kəndin tarixinin V-II minilliyə aidliyi, onların yaşadığı ərazinin Şomutəpə olduğu göstərilir. Rus imperiyası o zaman bu böyük kəndi 2 yerə bölmüşdür: 1-ci Kuzanlı və 2-ci Kuzanlı. Həmin kəndlər Şuşa qəzasının Yelizavetpol quberniyasında yerləşirmiş. Burada 172 insan yaşayırmış, az bir hissəsi “tatar”, əksəriyyəti isə azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur [17].

Bu gün biz Quzanlı və başqa qədim Azərbaycan tayfa və qəbilələrin, eləcə də yer-yurd adlarını özündə əks etdirən saysız-hesabsız etnotoponim və toponimləri ciddi elmi tədqiqatla cəlb ediriksə, dilçilik, tarixşünaslıq və həmçinin coğrafiya elmləri üçün çox qiymətli faktlar aşkar etmiş oluruq.

“–lı şəkilçisi ədəbi dilimizdə 6 semantik qrupa aid düzəltmə sözlər yarada bildiyi halda, etnonimiya bunun çox az qismini yerinə yetirə bilər. Burda, şübhəsiz ki, həmin şəkilçinin, ilk növbədə, etnonim yaradıcılığında istifadə olunmuş vahidlərin semantikasi və ədəbi dilimizdə işlənən müxtəlif mənə qruplarına məxsus sözlərin həmin adlarda əks olunmaması ilə bağlıdır” [8, s.157]. Bu fikri *Quz+an+lı* toponiminin tərkibindəki –lı morfoloji göstəricisi haqqında da demək olar.

Q.Qeybullayev bir sıra etnotoponimlərlə yanaşı, Kuzanlı toponimi haqqında da mülahizələr söyləmişdir. Kuzanlının oğuz tayfaları ilə bağlılığını göstərmişdir [14, s.85-87].

D.Eremeev Kuzanlını “qu” səsi ilə bağlı izah edir. *Ku\qu-z-an-lı*. *Ku\qu-xəbər*, məlumat [15, s.133-142].

Türk tayfalarının birləşməsindən əmələ gələn Oğuzlar türkmənlərin, azərbaycanlıların, türklərin və qaqauzların (göy oğuzların) ata-babalarıdır. Mahmud Kaşğarlı “oğuzlar türkmənlərdir.” demişdir. Bizim eramın VI yüzilində oğuzlar böyük türk imperiyasını yaratmışlar. “Oğuznamə”lərin müəllifləri – Rəşidəddin, Yəzicioğlu, Salar Baba, Abdilqazi və digər orta əsr alimləri Oğuz sözünün tayfa başçısının adı olduğunu müəyyənləşdirmişlər. Onların fikrincə, Oğuz-Qaraxanın oğlu olubdur. “Oquz” (Aurasi deyilən xalqın adı ilə bağlı, öküz totemi ilə əlaqədar, ya da «dərya» mənasındakı Öküz deyilən qədim sözə bağlayır (S.P.Tolstov); Oquz (okçı, ox atan, yaydan ox atan (İ.Markvart); Oquz (ta-

rixi görünüşü r samiti ilə gələn varinat (Oqur, Edil Uyğur, Üker etnonimindəki adı, VIII əsrdən Oğuz formasına keçdiyini deyir (Tayfanın gerbində öküz şəkli var imiş. Çin dilində bu ad Xuyan, xuyardır. Belə bir sıra: xuyar-noqaz-oqaz-oğuz-quz (A.N.Bernştam); Oğ+uz, birinci söz (fikir) mənasındakı öq\öy türk sözü, ikincisi isə (-uz \ur) hərəkət adını ifadə edir. Adın mənası, “ağıllı, payxaslı” (N.A.Baskakov); Oğuz (oq-ana, tayfa, -uz -öküz totemindən etnonim, həm də “dərya”, “su” mənasındakı öküz, öqüz sözü (A.Madraximov); Oğuz (oq-tayfa, tirə türk sözləri, -uz el, tayfa, topar (L.N.Qumilev, Y.Nemet, A.N.Kononov) və b.

Bu tayfalar əsasında Üçoquz, dokuzoquz, onok (on tayfa), onokur (on oğuz, on tayfa), ururqur (otuz oquz) tayfaları da yaranmışdır.

Quz adı Oğuz tayfalarından biri olan qaqa-uzların adında da öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçıların böyük qismi qaqavuz\qaqauz adında bir Oğuz\Güz\Uz variantlarının varlığını təsbit etmişlər (Atanas Manof); Oğuz və ya Oğuz-uz sözlərində Uzlarda bir qəbilə mənası ifadə edilir (Radlov); Uz və ya Oğuz sözünün əvvəlindəki Gağa sözünün Azlara mənsub bir qəbilə mənası ifadə etməsi irəli sürülür (A.Moskov); Sanskritdə nəsil anlamını verən Ga və ya qüv-vətləndirilmiş, intensivləşdirilmiş Gağa kəlməsindən gəldiyi və sözün mənasının Uzların xələfləri şəklində olması açıqlanır (N.Dmitriyev); Gök – uz birləşmiş kəlməsi son zamanlarda Türkiyədə müdafiə olunur (Mladenov).

Ahmed Bican Ercilasun Gağavan sözünün Posof və Ərdahanda qıpçaq-oğuz əsilli Ahıska türkləri üçün istifadəsindən hərəkətlə Gağavuz adının qıpçaqlarla uzların birliyindən GAĞA-UZ biçimində ortaya çıxma biləcəyini söyləyir. “Qıpçaq ölkəsindən gələn uzlar\oğuzlar” [1, s.479].

Rumlara görə, Qaqauzlar türkləşmiş rumlardır. Rumların dili əlindən alınanda, danışmaları yasaq ediləndə türk dilində danışmaları haqqında fərman verilir, bu fərmanda deyilir: “Qaqauz olasan, sən dilin UZ olsun”, “Gağan UZ olsun”.

Bizans qaynaqlarında Uzlər (Torklar) ifadəsinə rast gəlinir. Qara dənizin quzeyindən Balıkanlara uzanan, yönələn türk tayfaları arasında qaqauz türklərinin etnik adı üzərində ən dərin

izləri buraxan, şübhəsiz ki, Uzlərdir. Onuncu əsrin sonlarında quzey Rusiyanın Suzdal Rostov bölgəsində Uzlərin hərəkəti Don sahillərinə qədər yayılmışdı. Uzlərə tork deyirmişlər. Suzdaldə Torki və Torçina adını daşıyan kəndlər Uzlərin bu bölgədəki hakimiyyətindən soraq verir. Uzlərin əsas kütləsinin aşağı Don boylarından Dnepr çayına doğru hərəkətləri qıpçaqların, kumanların basqısı altında cərəyan etmişdir. Bu basqılarda uzlar, əlbəttə, qələbə çalmışlar. (1060-cı illərdə) Uzlərin qələbə çalması rusları narahat edir və uzlar üzərinə bir yürüş-səfər edirlər. Bu zaman uzlar rus zülmündən yaxa qurtarmaq üçün Tuna istiqamətinə çəkilirlər. Bir kütlə halında Peçeneklərin yaşadığı bölgələrə yayılırlar. 1064-1065-ci illərdə uzların müxtəlif qolları soyuq, xəstəlik, qıtlıq və aclıq ucbatından zəifləyirlər, onların əksəriyyəti peçereşlər tərəfindən öldürülür. Sağ qalanlarının bir qismi isə Bizanslar tərəfindən Makedoniya və başqa yerlərə sürgün edilirlər. Digər bir qismi isə geriye dönərək Rus sərhədləri üzərində yerləşirlər. Beləliklə, 1080-ci ildə Uzlər siyasi səhnədən gedir, azadlıqlarını itirirlər, Dəliorman tərəflərdə yaşayan İlk Bulqarlar, Peçeneqlər və müxtəlif tayfalar arasına yayılıb gözdən itirlər [2, s.66].

Biz belə güman edirik ki, Quz Oquzun qısaltdılmış fonetik variantıdır. “Oquz” haqqında dəqiq məlumata türkmən toponimçisi Soltanşa Ataniyazovun “Şecere” kitabında rast gəlmək olur.

Quz komponentli yer adlarına Azərbaycanda rast gəlmək olur. Quz+qanlı (Gədəbəy rayonunda zirvə [3, s.61].

T.Hacıyev yazır: “Məlumdur ki, Xəzər dənizinin adı türkdilli xəzərlərin adı ilə bağlıdır. Bu dənizin başqa adı – Quzğun yenə etnonimlə bağlıdır: Quz – qədim quzlərin (oğuzların adı) Hələ Xəzər və Quzğun sözlərinin ilk elementləri (xəz-quz) arasında etimoloji uyğunluq görmək olar: türk dillərinin səs uyğunluqları bu hissəciklərin genetik eyniliyini qəbul etməyə imkan verir (bu da maraqlı cəhətdir ki, dənizin həm Xəzər, həm də Quzbun adı ancaq Azərbaycanda işlənir. Qafqaz toponiminin ikinci hissəci (-qaz) yenə həmin mənşədənir. Sonuncu adın Qafqay şəklində işlənməsi də türk dillərinə aid səs dəyişməsi (z-y) ilə bağlıdır. Xəzərin başqa

adı olan Kaspi toponimi də xatırladığımız etnonimlə eyni mənşədənir. Beləliklə, *xəz-quz-qaz-kas* eyni sözün fonetik silsiləsidir. Bu toponim hissəciklərinin əsasında qədim türk etnonimi olan *quz\oğuz* sözü dayanır” [10, s.26].

Tarixi faktlar sübut edir ki, oğuzlar ən qədim türk etnoslarından, digər türk tayfalarının, xalqlarının formalaşmasında da oğuz ulu başlanğıc olmuşdur. İlk əvvəllər oğuzların doqquz qrupdan ibarət olması söylənir (tokuz oquz etnoniminə diqqət yetirməli) və onun tarixi mənbələr əsasında aşkar etməsinə görə, türklər və oğuzlar sözləri çox vaxt eyni sıraya qoyulur. Belə hesab olunur ki, uqur, uyğur etnonimləri də oğuzun söz-törəmələridir. Şübhəsiz ki, qədim türk tayfalarının adları Az, Uz, Quz, Oğuz həm etnik varlıq, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən çıxır.

Ə.Cavadov yazır ki, Türk dillərinin bir çoxunda dağ anlayışı *tağ, tav, tau, tuu* və s. fonetik variantlarda ifadə olunur. Bunların fonetik və qrammatik variantlarından biri qız uz-qoz-qaz\qara-qora-quza-qaya-qala. Həmin variantlar dağ anlayışını ifadə etmək üçün işlənmiş dağ adlarında, dağla bağlı sözlərdə saxlanılmışdır: Quza, Böyükquza, Kiçikquza və s. Zirvə, yüksəklik anlamında [5, s.88-89].

Ə.M.Cavadov “Qız qalası” toponimindən danışarkən, “Quz qalası”, yəni “Oğuz qalası”nın da adını çəkir. O, dağ adlarından və fonetik-qrammatik qanunauyğunluqdan çıxış edərəkən belə bir sxem qurur: *qar-qır-qur\qara-qıra-qaya*.

Qaz-qız-quz\qala-qıza-quza. Ehtimal etmək olar ki, “yüksəklik, səma, tanrı” mənasındakı tab sözü bu variantları sıxışdırmış, bəzisinin mənası dəyişmiş, bəzisi isə tam arxaikləşmiş, lakin hər iki halda dağ adlarında mühafizə olunmuşdur. Bunlardan daha çox semantik dəyişikliyə məruz qalanı *quz\quza* variantıdır. Bu variantlar “yüksəklik, ülvi, hörmətli, müqəddəs, zirvə, böyük, ulu” mənalarını kəsb etmişdir” [6, s.125-127].

Quzan etnoqrafik toponimlərdəndir. Bu cür etnotoponimlərin əmələ gəlməsi tarixi əslində xalqımızın təşəkkülü, milli mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələrinin yaranması ilə sıx bağlıdır. Xalqın etnik tarixini özündə əks etdirən Quzan tipli etnonimlərdən bəhs edərəkən T.Hacıyev ya-

zırdı: “Bu ərazidə nəsilər dəyişir, müxtəlif dilli etnoslar gəlib-gedirlər, toponimlər isə yerində durub müşahidə aparır, gələnləri qəbul edir, gələnləri yola salır, ancaq ona ilk dəfə verilən adı özü ilə yaşadır. Azərbaycan toponimləri də bu torpağın qədim tərcümeyi-halını bizə çatdırır”. (istinad)

Quz+an+lı formasının nisbətən çoxluğu -an, -ən şəkilçisinin türk dillərində çox qədim tarixə malik olan sözdüzəldici vasitə olması ilə, substantivləşməsi ilə şərh oluna bilər.

Quzlar toponiminə də mikrotoponim kimi Azərbaycanın Cəbrayıl bölgəsində rast gəlmək olur: Quzlar təpəsi. Kuzun tərkibli toponimə Quba rayonunda rast gəlinir.

Cocan-ozon\uzan formaları Orta Asiya etnotoponimlərində müşahidə olunmaqdadır: Ozon-tau (Qazaxıstan), Uzankol (Özbəkistan) və s.

Başqa bir mülahizə: Orta Asiya etnotoponimlərinin mənşəyini Azərbaycan etnonimləri ilə müqayisə edən M.A.Məmmədov *uz\us\oz\os* birhecalı söz və variantların “su”, “ışıqlı”, “ağ” mənalarını göstərir. Ümumtürk *oq\aq oquz\uquz-oq-ağ, -uz -su* qədim ad olan *uuz\uquz\Unquz* “çay”, “su” anlamını qoruyub saxlayır. Dialektlərdə Uuz boy, sahil mənasında işlənmişdir. Uquzsay (Oğuzçay), uquz “çay”, “say”, say yaxud uzkaya dolina. Qədim uz termini “su”, Uquz boy (boy-nəsil) M.Kaşgaridə “boy kim boluş bilqinq ula; bek boynı yulıt-tı” (MK, II, 3160 [Bax: 18, s.92].

Qeyd edək ki, “Araz” çay adının (Ar+az) ikinci hissəsi türklərə məxsus hidronimlərdə *az, uz, us, üz* kimi müxtəlif formalarda özünü göstərir. *As\Az* xant və manas dillərində “çay, böyük çay” mənasını verir və Qərbi Sibir çay adlarında (Qusan\Quzan və s.) geniş işlədilir. Monqol və buryat dillərində “çay, su” mənasında *us\uz* variantı işlədilir və onların yaşadığı ərazidəki çayların adlarında özünü daha çox göstərir. Orta Asiyada qədim çay yatağı Kuz-boy\Uzboy adlanır. Qədim türk dilində *uz* “su”, boy isə “çay yatağı” deməkdir. Hazırda bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlədilən *suv\sub\su\us\su* variantları da mövcuddur. Türk xalqlarında bir sıra çay adlarında “su, çay” mənasını verən Üzən variantına da təsadüf olunur. Cənubi Azərbaycanda Xəzər dənizinə tökülən çaylardan aşağı axını Qızıl

Üzən\Qızıl Quzan adlanır [Bax: 11, s.207-209].

E.Sevortyan quz\uz\üz söz variantlarının bir sıra türklərdə “çay, su” anlamında istifadə olunduğunu bildirir. L.Budaqov da bu fikirdədir.

V.M.Jirmunski VIII əsrdə Sır-Dərya yaxınlığında Quzla bağı coğrafi adları xatırladır: “Quz cılqası” (Oğuz yarganı), “Quz çay” (Oğuz yarganı), “Quzkend”, “Uzkend”. Bu qısaltamalar Oğuz çaydır. Bunlar Sırdərya çayının aşağı axarı boyunca öz tarixi izlərini qorumuşlar [Bax: 16, s.93-102].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Quzanlı etnotoponimi də işlənmişdir.

Etimoloji lüğətlərdə “Quz” payız mənası, “qu” sözünün (güz) dəyişmiş forması olduğu göstərilir. “Quz”un bir qədim mənası “günsüz, nəmişlik” deməkdir. Mənbələrdə “Quzdağ” sözü “günsüz dağ” kimi açıqlanıb. Quzey də günsüz tərəf deməkdir. “Ey” şəkilçisi tərəf, istiqamət bildirir. Quz dağın gün düşməyən tərəfi.

Quzdağ isə “gün düşməyən dağ” mənasını verir [7, s.99].

«Quzlar» sözü ərəb dilində Quzz biçimində səslənir. Oğuzlar VI yüzildə Çindən Qara dənizə qədər olan ərazidə bütün tayfaları birləşdirərək köçəri imperiya yaratmışdılar. VIII yüzildə Orxon abidələrində bu xalq tokuz oquz da adlanır.

İbn əl-Əsir Quzların iki tayfa qrupuna bölündüyünü xatırladır: Uçuq və Buzuk [12, s.524-525].

24 oğuz tayfasının Bozok və Uçok olmaqla iki qanada ayrılmasını F.Rəşidəddin də göstərmişdir. Bozoklar – kayı, bayat, alkaravlı, karavlı; yazır, döğər, dodurqa, yaparlı; avşar, kızıq, begdili, karkın; Uçoklar – bayandur, beçene, çavuldur, yiva, kınık [Bax: 19, s.64-67].

“Dədə Qorqud”dakı oğuzlar Boz ok (İç oğuz) və Uçok (Taş oğuz) olmaqla iki qoldan ibarətdir.

Quzanlıların mənşəcə tərəkmə olmalarını dialektoloq E.Əzizov qeyd etmişdir: “Quzanlıda yaşlı adamlar öz şivələrində danışirlar” [9].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Quzanlı etnotoponimi bir çox türk areallarına yayılmış, müxtəlif forma və variantlarda mikro və makrotoponimlərin tərkibində görünməkdədir. Adın etimologiyası haqqında, göründüyü kimi, xeyli mülahizələr vardır. Bi-

zim tədqiqat hər bir mülahizəyə hörmətlə yanaşsın, bununla belə, bu toponimin etnik əsaslarını qəbul edir, *uz-quz-oğuz* variantı üzrə tarixi inkişafı fikrini müdafiə edir.

Ədəbiyyat / References

1. Ahmet Bican Ercilasun. Uzlardan\Gağauzlardan Yeni Haberler. Türk Kültürü, s.XXVII, s.316. Ağustos, 1987.
2. Akdes Nimet Kurat. IV-XVIII yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavımları ve Devletleri. TTK yay., Ankara, 1972.
3. Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti. Red.prof.Gül. Bakı, 1960.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, birinci cild. Bakı, 2007.
5. Cavadov Ə.M. «Qız qalası» toponimi haqqında. Bakı, API-nin nəşri, 1987.
6. Cavadov Ə.M. Canlı Dədə Qorqud (Bir daha Qorqud adı haqqında). Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, API-nin nəşri, 1987.
7. Əhmədov B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: “Mütərcim”, 1999.
8. Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991.
9. Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016.
10. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: “Maarif”, 1983.

11. Haqverdiyev Ə. “Araz” hidroniminin mənşəyinə dair. Azərbaycan onomastika problemlərinə dair konfrans. Bakı, API-nin nəşri, 1987.
12. Бартольд Б.Б. Сочинения. Москва: «Наука», 1968, т.5.
13. Воробьева И.А. Русская топонимия средней части бассейна Оби. Томск, 1973.
14. Гейбуллаев Г.А. О происхождения некоторых этнотопонимов Азербайджана (Деллер, Тулу, Тиркеш, Шадылы, Тубакенд, Тулус, Чалган, Кузанлы). ДАН Азерб. ССР, т.37, 1981, № 2.
15. Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии. Этнонимы. Москва: Наука, 1970.
16. Жирмунский В.М. Следы Гузов (огузов) в низовьях Сыр-Дарьи. «Тюркологический сборник», I. Л., 1951.
17. Кавказский календарь. Тифлис, 1912.
18. Мамедов Масуд. Структурные особенности топонимов в этнотопонимах в смешанных ареалах. Б.сб. Морфологический и синтаксический аспекты изучения русского языка. Ташкент, 1984.
19. Рашид ад-Дин Ф. Огузнаме. Баку: «Элм», 1987.

Этнотопоним Гузанлы

Мохсун Нагисойлу

Академик

Исмаил Кязимов

Доктор филологических наук

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

О Гузанлы существует множество научных и народных этимологий. Полное имя Гузанлы – Сариджалы-Гузанлы. Он был назван по имени великого тюркского племени, проживавшего в селе Карабах. Во второй половине 19 века в Гузанлы были перенесены села Софулу, Сариджалы (Джир Сариджадлы), Чайли. В старину здесь были поселения Шахвелибейли, Биринджи Гузанлы, Икинджи Гузанлы, Мамедли и «Коммунист». Племена кузан / гузан жили в Западно-Тюркском каганате, простирающемся до Дербента в VI-VII вв. Одна ветвь племени туба с Горного Алтая называется кузен. Гузан – имя человека в саге о Деде Горгуде. На основе этих племен образовались племена учогузов, докузогузов, онок (десять племен), оногур (десять огузов) (десять племен), уругур (тридцать огузов). В исследовании отмечается, что кузан – один из этнографических топонимов. История образования таких этнотопонимов тесно связана с формированием нашей нации и возникновением различных областей нашей национальной культуры.

Ключевые слова: Гузанлы, этнотопоним, Племя Кудзан, Племя Огуз, кагауз